

ВАЖЛИВІСТЬ РОЗШИРЕННЯ ВИДІВ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ В НИХ ЦІННОСТІ ЖИТТЯ

THE IMPORTANCE OF EXTENSION OF DIFFERENT TYPES OF ACTIVITIES IN THE PROCESS OF FORMATION OF THE VALUE OF LIFE IN ADOLESCENTS

У статті наголошується на важливості формування у дітей підліткового віку цінності життя в сучасний соціокультурний період, який нерідко продукує різноманітні ризики для повноцінної життєдіяльності індивіда.

Метою статті є обґрунтування необхідності розширення видів діяльності підлітків, що мають життєво спрямований характер, як педагогічної умови формування у підлітків цінності життя.

З'ясовано, що сприятливими для розбудови життя дітей підліткового віку на ґрунті безпеки і духовності є такі види діяльності: філософсько-рефлексивний, культурно-дозвілєвий, трудовий, спортивний тощо.

Зроблено акцент на доцільності залучення підлітків до філософсько-рефлексивного виду діяльності, який розвиває у школярів навички самостійного мислення, вміння приймати зважені, продумані рішення, вчить аналітичному підходу до засвоєння отриманої інформації, допомагає побачити позитивні сторони навколишнього світу. В основі дитячого філософування – розуміння, осмислення, інтерпретація інформації.

Вагомою є організація культурно-дозвілєвої діяльності, де здійснюється розвиток здібностей, наповнення життя смислами і творчістю. Особливе значення має спрямування підлітків до театрального мистецтва, насамперед самодіяльного, що здійснює суттєвий вплив на юну особистість завдяки позитивному направленню театрального колективу, програванню життєвих ситуацій, використанню в театральних постановках різних видів мистецтва. Наголошено на важливості організації спортивної та трудової діяльності підлітків. Зроблено висновок, що шляхом занурення в різні види діяльності підлітки всебічно пізнають людський світ, збагачують своє особисте життя, удосконалюють себе як духовно, так і фізично.

Ключові слова: цінність життя, підлітки, педагогічна умова, формування, види діяль-

ності, філософсько-рефлексивний, культурно-дозвілєвий.

The article stresses the importance of forming in adolescent children the value of life in the modern socio-cultural period, which often produces a variety of risks for a full-fledged life of the individual.

The aim of the article is to justify the need to expand different types of activities in adolescents, which have a vital character as a pedagogical condition for the formation of the value of life.

It is revealed that the following types of activities, on the base of safety and spirituality, are favorable for the development of the life of adolescent children: philosophically reflexive, cultural and leisure, labour, sports etc.

The emphasis is placed on the feasibility of attracting adolescents to a philosophically reflexive type of activity which develops the skills of independent thinking among adolescent children, ability to make well thought-out decisions, teaches an analytical approach to mastering the received information, helps to see the positive side of the world. The basis of child philosophy is understanding, comprehension and interpretation of information.

Significant is the organization of cultural and leisure activities where the abilities development and filling life with the meanings and creativity are carried out. Of particular importance is the direction of adolescents to the theatrical art, first of all amateur, which has a considerable impact on the young personality due to the positive direction of the theater team, modelling real-life situations, using different types of art in the theatrical performances. The importance of organizing sports and labour activities for adolescents is emphasized. It is concluded that by immersing in different activities, adolescents fully comprehend the human world, enrich their personal lives, improve themselves both spiritually and physically.

Key words: life value, adolescents, pedagogical condition, formation, activities, philosophically reflexive, cultural and leisure.

УДК 37.03:316.752

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-14-2-35>

Шахрай В.М.,

докт. пед. наук, доц.,

завідувач лабораторії виховання в сім'ї

та закладах інтернатного типу

Інституту проблем виховання

Національної академії педагогічних

наук України

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Формування цінності життя у дітей і молоді є однією з найважливіших виховних проблем сьогодення. Насамперед потребують уваги діти підліткового віку, які активно засвоюють норми, правила, стереотипи соціального життя. Водночас слід констатувати, що у підлітковому середовищі, як і в суспільстві загалом, спостерігається певне знецінення життя, адже нерідко воно піддається різноманітним ризикам і нехтуються як власні безпека і здоров'я, так і інших людей. Зростають прояви цькування, залякування, фізичного насильства, які можуть призводити до трагічних наслідків. У багатьох підлітків життєдіяльність здійснюється у вузькому просторі та сфокусована на заняттях здебільшого розважального змісту, що не сприяє належному розвитку здібностей

дітей, забезпеченню повноти їхнього життя. Необхідно зазначити, що ціннісна основа життя підлітків є доволі нестійкою, з переважанням цінностей утилітарно-прагматичного характеру. Це зумовлює необхідність формування у дітей підліткового віку цінності життя, пошуку форм і методів забезпечення його результативності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цінність життя особистості в контексті соціокультурних викликів висвітлюється в працях таких філософів, як Л. Баєва, О. Гінатуліна, П. Гуревич, О. Матюхіна, Л. Сохань, С. Труньов, Е. Фромм, А. Швейцер [див. 16]. Значну увагу життю людини, утвердженню його гідності та цінності як вагомому чинника у вихованні школярів приділяв в своїй творчій праці український педагог Василь Сухомлинський [13].

Проблема формування цінності життя у підлітків, теоретичні засади та методичні аспекти цього процесу розглядаються в працях таких українських дослідників, як І. Бех, Л. Гончар, Л. Канишевська, Р. Малиношевський, В. Шахрай та інші [2; 4; 6; 8; 17]. Водночас питання необхідності розширення видів діяльності підлітків як педагогічної умови формування в них цінності життя не розглядалися, що і визначило тему цієї статті.

Метою статті є обґрунтування необхідності розширення видів діяльності підлітків, насамперед залучення школярів до філософсько-рефлексивної діяльності як педагогічної умови формування у них цінності життя.

Виклад основного матеріалу. Цінність життя ми трактуємо як виявлення ставлення особи до життя як найвищої людської цінності, що відображається в усвідомленні нею безпеки життя, пошуку сенсу життя, організації повноти життя на основі творчості та життєвого оптимізму, розвитку життєвої компетентності, створюючи для індивіда можливості гідної людської самореалізації в сучасному проблемному соціумі [17].

Цінність життя осмислюється людиною, перевіряється нею шляхом занурення в різні види діяльності, де розкриватимуться її здібності, задовольнятимуться потреби, інтереси, нахили, бажання, тобто через розбудову особистістю повноти життя, зокрема духовного. В. Сухомлинський наголошував, що кожна людина в дитячому, підлітковому, юнацькому віці «повинна досягнути щастя повноти свого духовного життя, радості праці й творчості» [13, с. 73]. Тому виховний процес в школі, на думку видатного педагога, повинен бути спрямований, поряд з оволодінням учнями навчальною програмою, на розкриття перед кожним вихованцем тих сфер «розвитку його духу, де він може досягти вершини, виявити себе, заявити про своє Я, черпати сили з джерела людської гідності, почувати себе не обділеним, а духовно багатим» [13, с. 73].

Серед різноманіття видів діяльності, які можуть слугувати простором всебічного розкриття юної особистості, утвердження її як Людини, виділяємо такі види, як філософсько-рефлексивний, культурно-дозвіллевий, трудовий, спортивний тощо.

Одним із провідних видів діяльності, до яких доцільно долучати школярів в процесі формування у них цінності життя, є, на нашу думку, філософсько-рефлексивний. Сутність його полягає в тому, що учні спрямовуються на пошук відповідей на запитання, у чому сутність людського життя, до чого людина має прагнути, яке місце займає серед інших людей та природного світу, що залишить після себе, як можна досягти щастя та оминати різноманітні ризики, що трапляються на життєвому шляху, тощо. Ці питання, по суті, є філософськими і завдяки життєво стверджуючим висновкам, до яких приходить індивід в процесі осмислення життя, насамперед власного,

він наповнюється позитивною енергією, зростають його життєві сили та поглиблюється віра в майбутнє.

Роблячи акцент на важливості організації філософсько-рефлексивної діяльності школярів, ми беремо до уваги ідеї та підходи «Філософії для дітей» (Philosophy for Children), міжнародної освітньої стратегії навчання, що були розроблені в 70-х роках ХХ століття колективом вчених зі США на чолі з професором М. Ліпманом. Зазначена програма має на меті навчити дітей і молодь філософувати, досліджувати різноманітні життєві проблеми. Водночас не ставиться завдання навчати учнів філософії як такої. Сьогодні ця програма діє в освітній сфері багатьох країн світу, до неї долучаються й українські науковці і практики [1].

У публікаціях Н. Адаменко, Є. Васильєвої, Ю. Кравченко, Л. Ретюнських [1; 3; 11] та інших зазначається, що філософія для дітей вчить школярів протистояти негативному зовнішньому впливу, розвиває навички самостійного мислення та вміння критично оцінювати будь-яку ситуацію, що приводить до прийняття дитиною зважених, продуманих рішень, орієнтує на активний творчий пошук актуальних для дитини смислів, вчить аналітичному підходу до засвоєння отриманої інформації. Дитяче філософування, на думку дослідників, сприяє особистісному зростанню, інтелектуальному і моральному дорослішанню дитини, а також є ефективним способом введення в освітній процес виховного компонента «без моралізаторства і начотництва, яких важко уникнути, коли дієш в рамках інформативної стратегії» [11, с. 27].

Методами та прийомами організації дитячого філософування є сократівський діалог, відкрите обговорення, розуміюча бесіда, розкриття смислів тексту, окремих слів, висловлювань, навчання формулювати запитання. При цьому обговорення проблеми відбувається не у вигляді стихійної суперечки, а як регламентований обмін думками. У результаті школярі мають отримати знання про себе і довколишній світ, засновані на розумінні (на відміну від знань, заснованих на запам'ятовуванні), осмисленні (а не копіюванні), інтерпретації інформації, що буде означати творення філософії разом з дітьми (doing philosophy with children). При цьому слід зазначити, що філософські питання чи проблеми не передбачають єдино правильного рішення, тому «помилко» у розумінні цих питань школярами бути не може. Такий підхід у роботі з учнями Л. Ретюнських називає «розуміючою стратегією освіти» [11, с. 26].

З метою організації філософсько-рефлексивної діяльності (таке означення виду діяльності враховує не тільки розвиток здатності учнів до філософування, а й спроможності дітей оцінювати себе, свої емоції, почуття, бажання, прагнення, їх вміння давати собі оцінку як фізичному, соціальному, духовному індивіду) ми пропонуємо проведення з учнями 8–9 класів циклу виховних заходів з умовною

назвою «Я у світі». Окремими темами зустрічей підлітків можуть бути такі: «Істина (що я можу знати?)»; «Сенс життя (що я повинен (повинна) робити?)»; «Віра і надія (на що я можу сподіватися?)»; «Що таке щастя?»; «Страх. Як його побороти?»; «Творчість у житті людини»; «Сила любові»; «Свобода і відповідальність»; «Як розуміти вислів “Життя прожити – не поле перейти”?»; «Чи варто брати до уваги народний вислів “Береженого і Бог береже”?».

У процесі таких занять доцільно використовувати притчі, в яких розкривається смисл різних сторін людського буття, літературні твори чи їх уривки, висловлювання відомих людей, публікації в друкованих засобах масової інформації чи в Інтернет-виданнях, історичні факти, приклади з реального життя. Доцільним буде використання ідей народної педагогіки, в якій сконцентрована життєва мудрість, що знайшло відображення в прислів'ях, приказках, казках, оповідках, бувальщинах, піснях.

Слід звернути увагу на використання творів сучасних українських письменників, які пишуть для дітей чи про дітей. Серед них можна назвати такі художні твори, як «140 децибелів тиші» А. Бачинського, «Солоні поцілунки» О. Купріяна, «Не озирайся і мовчи» М. Кідрука та інших.

Варто виділити літературний доробок С. Гридіна, одного із найвідоміших авторів сучасної української реалістичної, соціально-психологічної прози для підлітків. У творах «Не такий», «Незрозумілі», «Не-Ангел» письменник розкриває складні теми стосунків підлітків з батьками і ровесниками, художньо осмислює психологічні переживання дітей. Книга С. Гридіна «І паралельні перетинаються» піднімає проблему суїцидальної поведінки підлітків, яку провокують непорозуміння з іншими, самотність і вплив «груп смерті» у соцмережах. Підліток Роман хоче здійснити самогубство, бо вважає, що батьки не розуміють його, однокласники насміхаються. Переглянувши коментарі учасників «груп смерті» у соцмережі, його думка про суїцид стає нав'язливішою, а самогубство – єдино правильним вирішенням усіх своїх проблем. Оптимістичний висновок твору полягає в тому, що усі проблеми можна вирішити, навіть «паралельні перетинаються» [7].

На нашу думку, до занять філософсько-рефлексивної спрямованості варто залучати сім'ю. Це поглибить знання батьків про внутрішній світ дітей та дасть цінний матеріал для гармонійного спілкування з ними.

Вагомою є організація дозвілля підлітків, зокрема, наповнення його художньо-естетичною діяльністю, творчими пошуками, прагненням до реалізації своїх здібностей і талантів. У сфері дозвілля відкривається найширший простір спілкування з різними проявами культури, мистецтвом, поглиблюючи розуміння молодими людьми норм і цінностей соціального життя. На думку Р. Шульги, особистість, долучаючись до мистецтва, «знов і знов переживає

як значущі, а головне, як неминущі цінності стабільності існування, його прогнозованості, перемоги соціального порядку над деструктивними силами» [19, с. 359]. А отже, вона глибше осмислює і цінує людське життя.

Хочемо звернути особливу увагу на залучення дітей до театрального мистецтва, як професійного, так і самодіяльного [18]. Театральне мистецтво, будучи засобом різнобічного розвитку особистості, вже досить тривалий час активно застосовується в передовій педагогічній практиці. Комп'ютерно-інформатизоване суспільство XXI століття не лише не знизило значимість такого дієвого виховного інструментарію, а навпаки, підвищило, бо ж театральні методики здатні активізувати виховний процес, запропонувати живу співпрацю педагога та учня, занурити дитину в потік творчого пошуку, самопізнання, активної комунікації.

Особлива значущість театрального мистецтва полягає в тому, що в його основі лежить гра, «безкорислива та вільна» діяльність (Л. Сморж), яка здатна активізувати внутрішні сили індивіда, розбурхати приховані можливості, збагатити емоції та почуття, наситити життя відчуттям радості, натхнення. Це досить актуально в ситуації сучасного техногенного суспільства, в якому «емоції придавлені», а «емоційність стала синонімом невірноваженості чи душевного нездоров'я», чим людина надзвичайно ослабила себе, зробивши своє мислення «вбогим та плоским» [15, с. 204].

Слід наголосити, що дозвілля нинішніх підлітків характеризується зниженням творчої активності, заміною її пасивним малозмістовним дозвіллям – переглядом розважальних телевізійних передач, інтернет-сайтів, відвідуванням низького художнього рівня дискотек тощо. Відсутність потреби сприйняття живого мистецького дійства, небажання і невміння брати в ньому участь породжують байдужість, інертність, гальмування розвитку вольових якостей. Надзвичайну небезпеку для становлення цілісної, гармонійної особистості становить надмірне спілкування дітей з комп'ютером, телевізором, ігровими автоматами, яке призводить до формування адиктивної (залежної) поведінки, яка витісняє інші види життєдіяльності. Самодіяльна театральна творчість здатна виводити дітей зі стану апатії та пасивності, формувати навички повноцінної дозвілевої діяльності.

У нинішній суспільний період життя дітей супроводжується постійною напругою, частими стресами. Школярі вкрай потребують психологічної підтримки, організації належного відпочинку, чому сприятиме спілкування з ровесниками, педагогами в процесі організації театральної-ігрової діяльності. Досить цінною є також роль театральних засобів у корекції, профілактиці соціальних відхилень (порушень поведінки, тютюнокуріння, суїцидальних проявів тощо), забезпечуючи зміцнення життєвих сил дітей.

Серед багатоманітності можливостей театраль-ного мистецтва можна виділити такі.

1. *Дієвість театраль-но-ігрової діяльності*, в якій беруть безпосередню участь підлітки. Проживання життєвих ролей інших людей розширює розуміння життя, підвищує здатність орієнтуватися в соціальному просторі, встановлювати більш гармонійні контакти з іншими людьми, звільнятися від поведінкових стереотипів. Через театральну гру підліток входить у світ тих ролей, котрі є для нього бажаними, але через певні умови (як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру) можуть бути для нього недоступними.

2. *Вплив соціально-здорової театральної групи*, своєрідного мікросоціуму, що функціонує на принципах рівності та партнерства за педагогічно доцільного, цілеспрямованого керівництва. Всі учасники театральної групи, а особливо ті, хто відчуває труднощі в контактах з навколишніми, неприйняття, нерозуміння, зможуть відновлювати своє позитивне сприйняття світу в атмосфері дружби, взаємопідтримки, радості за творчі успіхи один одного.

3. *Активізація творчих здібностей юної особистості*. Підлітки, зокрема ті, які мають проблеми у навчанні, у взаєминах з соціальним оточенням, відчують радість від того, що і вони можуть бути цікавими для інших, можуть запропонувати свій творчий продукт, а це підвищує дитину в її власних очах, надає сили, натхнення, оптимізму. Через захопленість творчою справою включаються в дію механізми психологічного захисту (витіснення негативних думок, почуттів).

4. *Поглиблення розуміння соціального світу*, відповідно, більш адекватне реагування на події, навколишніх людей завдяки визначеному на основі педагогічної доцільності та грамотності змісту театральних постановок, що готуються юними акторами. Театральні постановки мають бути цікавими молодій людині, розкривати різноманітні сторони соціального життя, нерідко з проблемами та труднощами, водночас бути життєстверджуючими за суттю.

5. *Посилення емоційного впливу на підлітків комплексом мистецтв* (музика, співи, образотворче мистецтво та ін.). У поєднанні з театраль-но-ігровою діяльністю можливості різновидів мистецьких засобів лише посилюються і справляють відчутний вплив на особистість молодої людини.

6. *Театральна імпровізація як засіб саморефлексії та самотворення*. Одним із відомих терапевтичних методів, що поєднує в собі можливості театраль-ного мистецтва та психології і будується на імпровізованому програванні особистих проблем головної особи або проблем, що стосуються певної соціальної (наприклад, підліткової) групи, є психодрама (соціодрама). Процес драматичного занурення у власне життя дає можливість краще його пізнати, підштовхує на пошук шляхів переборення

чи вирішення життєвих труднощів, а це приводить у певний лад думки та почуття.

Можемо стверджувати, що через театраль-но-ігрову діяльність відбувається гармонізація особистості і соціуму, яка в нинішніх суспільних умовах часто порушується, адже, «переживаючи багато образів, ситуацій, ставлень і вчинків, дитина зміцнює своє душевне життя, робить його більш рухливим, чуйним, більш здатним до співпереживання та розуміння інших людей» [14, с. 7].

Варто зазначити, що важливо залучати підлітків до різних видів трудової діяльності, виховувати у них ставлення до праці як цінності, без чого людське життя є збідненим і беззмістовним. Велике значення надавав трудовому вихованню дітей В. Сухомлинський, наголошуючи на необхідності формування в юної особистості трудової культури, «коли праця наповнює її життя високим натхненням» [13, с. 166]. Він стверджував, що праця для дітей має бути посиленою, пройнятою творчим задумом, використанням елементів експериментування та наукових відкриттів. У школярів, зазначав відомий педагог, слід у процесі праці розкривати та виявляти індивідуальність, прищеплювати несприйняття неробства, лінощів, формувати почуття честі, гідності [13, с. 166–175]. На думку В. Сухомлинського, праця, зокрема в колективі, – «це не тільки вплив людини на природу, навколишній світ, але й взаємодія сердець, думок, переконань, почуттів, переживань, інтересів, захоплень» [13, с. 175].

Як зазначає сучасна дослідниця проблем трудового виховання школярів Л. Гуцан, вагомим виховним завданням для педагогів і батьків підлітків є формування ціннісного ставлення до праці, яке має спрямовуватися на вироблення в дітей «усвідомлення особистої і суспільно значущої праці». [5, с. 93–94]. Дуже важливо усвідомити батькам необхідність залучення дітей до різних видів домашньої праці, стимулювання підлітків до суспільно-корисної трудової діяльності, виховання працелюбства та пошани до людей праці. Без єдності зусиль школи і сім'ї формування трудової свідомості школярів, насамперед в нинішній період розвитку суспільства, не може бути результативним [10, с. 217].

Підтримуємо позицію М. Садового, що «розмаїття видів праці, в яких беруть участь учні, дає змогу розвивати їх різнобічні задатки, нахили, інтереси, створити умови для вибору майбутньої професії» [12, с. 36]. Вважаємо, що педагогічно організована трудова діяльність підлітків є для них джерелом радості, особистісного зростання, поваги до себе та інших людей, а отже, вагомим засобом формування у них цінності життя.

Слід також наголосити, що вкрай необхідним в процесі формування цінності життя є залучення дітей до фізичної культури, що дає можливість для них зміцнювати своє здоров'я, розвивати здатність до самоконтролю, витримки, долання перешкод,

досягнення успіху. Заняття фізкультурою і спортом є чинником розвитку в підлітків естетичних смаків, позитивного сприйняття життя та наповнення його смислом. У дослідженнях акцентується увага на тому, що заняття фізичною культурою сприяють тілесному і духовному розвитку, адже «це далеко не просто фізичне удосконалювання людини як результат її занять фізичними вправами, але і творче ставлення до своєї особи, де духовна сторона відіграє визначальну роль» [9, с. 397].

Висновки. Формування цінності життя в підлітків вимагає визначення та реалізації педагогічних умов, що сприятимуть зазначеному процесу. Однією з таких умов є розширення видів діяльності підлітків, насамперед життєво спрямованого характеру, таких як філософсько-рефлексивний, культурно-дозвіллевий, трудовий, спортивний тощо. Особливий наголос робимо на важливості залучення дітей підліткового віку (насамперед старшого) до філософсько-рефлексивної діяльності, що сприяє розвитку у дітей аналітичного мислення, вміння всебічно осмислювати життєві проблеми, шукати позитивні моменти в дійсності, бачити красу життя в різних проявах (в спілкуванні, мистецтві, природі, праці, власному фізичному розвитку тощо), що підвищуватиме їхню життєстійкість та сприятиме виробленню життєвого оптимізму. Зануренням у різні види діяльності підлітки зможуть пізнавати різноманітність життя людини, збагачувати своє особисте життя, удосконалюючи себе як духовно, так і фізично.

Подальші наукові пошуки з вказаної проблеми будуть спрямовані на визначення та обґрунтування конкретних форм і методів роботи зі школярами з формування у них цінності життя.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Адаменко Н., Кравченко Ю. Історія знайомства української педагогічної аудиторії з методикою «Філософія для дітей». *Філософія освіти*. 2014. № 2 (15). С. 188–195.
2. Бех І.Д. Компонентна модель сходження зростаючої особистості до духовних цінностей. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць. 2017. Вип. 21. Кн.1. С. 6–20.
3. Васильєва Е.В. Детское философствование и современное образование. *Преподаватель XXI век*. 2009. №1. С. 127–131.
4. Гончар Л.В. Методика формування цінності життя у молодших підлітків. *Особистість у просторі виховних інновацій* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України (Київ, 19 жовтня 2018 року). Івано-Франківськ : НАІР, 2018. С. 88–94.
5. Гуцан Л.А. Теоретичне підґрунтя дефініції «ціннісне ставлення до праці» у контексті змісту трудового виховання молодших школярів. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потен-*

ціал : матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2017 рік (за ред. І.Д.Бежа, Р.В.Малиношевського). Вип. 6. Івано-Франківськ : НАІР, 2018. С. 89–96.

6. Канішевська Л.В. Формування безпеки життя старших підлітків як наукова проблема. *Особистість у просторі виховних інновацій* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України (Київ, 19 жовтня 2018 року). Івано-Франківськ : НАІР, 2018. С.133–138.

7. Качак Т. Підлітковий суїцид у літературі для юних. URL: <http://bukvoid.com.ua/reviews/books/2017/12/14/075019.html> (дата звернення: 25.06.2019).

8. Малиношевський Р.В. Цінності життя старших підлітків як проблема педагогічного аналізу. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць. 2017. Вип. 21. Кн. 2. С. 20–30.

9. Мусієнко О., Лемешко О., Самойлик С. Роль фізичної культури і спорту у формуванні духовної складової особистості. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2016. Вип. 15. С. 391–399.

10. Попович А.П. Гарин Э.В. Трудовое воспитание как основа гармоничного развития личности. *Modern high Technologies*. 2018. № 6. С. 216–220.

11. Ретюнских Л.Т. «Философия с детьми» как понимающая стратегия образования. *Академический вестник. Вестник Санкт-Петербургской академии постдипломного педагогического образования*. 2015. № 4 (30). С. 23–29.

12. Садовий М. Особливості трудового виховання і профорієнтації в умовах нової парадигми освіти. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія «Педагогічні науки»*. 2014. Вип. 125. С. 32–37.

13. Сухомлинський В.О. Вибрані твори : в 5 т. Київ : Рад. шк., 1976. Т. 1. 654 с.

14. Театр в школі : збірник п'єс / вступ. стаття В. Розентуллера. Москва : Парсифаль, 1996. 256 с.

15. Фромм Э. Бегство от свободы / пер. с англ.; общ. ред. П. С. Гуревича. Москва : Издательская группа «Прогресс», 1995. 256 с.

16. Шахрай В.М. Наукові ідеї про цінність життя в контексті їх використання у вихованні підлітків. *Інноваційна педагогіка*. 2018. Вип. 4. Т. 2. С. 113–117.

17. Шахрай В.М. Проблема формування в підлітків цінності життя у взаємодії школи і сім'ї: концептуальні засади дослідження. *Народна освіта* : електрон. наук. фахове вид. 2017. Вип. № 3 (33). URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5045 (дата звернення: 25.06.2019).

18. Шахрай В.М. Формування соціальної компетентності учнів основної і старшої школи засобами театрального мистецтва. Біла Церква : Вид. Пшонківський О.В., 2016. 404 с.

19. Шульга Р. Соціокультурний вимір художнього життя в Україні. *Культура. Суспільство. Особистість* : навч. посіб. / за ред. Л. Скокової. Київ : Ін-т соціології НАНУ, 2006. С. 339–361.